

خانواده اسلامی؛ ویژگی‌های خانواده در کتاب شریف مفاتیح‌الحیات

محسن اسماعیلی*، سیاوش صلواتیان**، محمدرضا تقوی‌پور***

چکیده

با توجه به اهمیت خانواده در تمدن اسلامی و نقش بی‌بدیل این نهاد مقدس در انتقال فرهنگ و عقاید به نسل‌ها و همچنین تأثیر شگرف سلامتی خانواده بر صحت روحی و روانی جامعه، ارائه الگوی مطلوب خانواده به سبک زندگی اسلامی، می‌تواند گام بزرگی به سوی رشد و تکامل جامعه باشد. آمار روزافزون طلاق‌های رسمی و عاطفی و رواج سبک‌های غربی در زندگی خانوادگی نیز ضرورت وجود الگوی خانواده اسلامی را بیشتر نمایان می‌سازد. بدین منظور متن کتاب شریف «مفاتیح‌الحیات»، اثر آیت‌الله جوادی آملی، به روش تحلیل محتوای کیفی مورد بررسی قرار گرفت؛ چراکه این اثر شریف با بررسی بیش از ۱۶۰ کتاب و گردآوری آیات و احادیث گوناگون در حوزه شئون دنیایی و امور خانوادگی بندگان، منبع جامع و ارزشمندی برای استخراج چنین الگویی محسوب می‌شود. در نهایت الگوی ارائه‌شده، برگرفته از ۱۲۶ کد شناسایی گردیده که در سه محور «روابط خانوادگی (صله‌رحم)»، «تشکیل خانواده» و «وظایف اعضای خانواده» جای داده شده است تا بدین ترتیب، با ارائه یک طبقه‌بندی کاربردی از خانواده اسلامی، الگوی روشنی در این زمینه عرضه شده باشد.

کلیدواژه‌ها: آیت‌الله جوادی آملی، خانواده، خانواده اسلامی، سبک زندگی اسلامی، مفاتیح‌الحیات

* دکترای حقوق خصوصی، دانشیار دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، رایانامه:

esmaeili344@yahoo.com

** دکترای مدیریت رسانه، استادیار دانشگاه صداوسیما، رایانامه:

salavatian@gmail.com

*** کارشناسی ارشد مدیریت رسانه دانشگاه صداوسیما، رایانامه:

taghavipour69@gmail.com

مقدمه

نهاد خانواده، اصلی‌ترین رکن جامعه و بستر فرهنگ‌های گوناگون و زمینه‌ساز خوشبختی یا بدبختی انسان‌ها و امت‌هاست. خانواده، از منظر اسلام، دارای قداست و جایگاه ویژه‌ای است که نمی‌توان آن را با هیچ نهاد دیگری مقایسه کرد؛ در مکتب ما جامعه از سلول‌هایی به نام خانواده تشکیل شده است که اگر این سلول‌ها سالم بمانند، به یقین پیکره جامعه سالم باقی خواهد ماند. حکمت قداستی که اسلام به خانواده بخشیده نیز به منظور زمینه‌سازی برای تقویت این نهاد و پیشگیری از فروپاشی آن است.

در جهان امروز، خطری که نسل بشر را تهدید می‌کند، تقدس‌زدایی از کانون خانواده است. تلاش برای به رسمیت شناختن خانواده‌های همجنس و زوج‌های همخانه نیز بر همین اساس صورت می‌گیرد. از آن گذشته، مهم‌ترین مکتبی که در حال حاضر در برابر تمدن اسلامی خودنمایی می‌کند، لیبرالیسم است که در ذات خود فردگرا و مسئولیت‌گریز است که هر دوی این صفات با تشکیل و تحکیم خانواده در تعارض‌اند. در سیر حرکت مردم دنیا به سمت جهانی‌شدن، لیبرالیسم قوت بیشتری گرفته است و متأسفانه نمود آن در جامعه ما نیز به وضوح دیده می‌شود و براساس آمارها هرروز به تعداد گروندگان به زندگی فردی افزوده می‌شود. علاوه بر این، دستگاه‌های تبلیغاتی غرب نیز به این سیر دامن می‌زنند؛ چراکه اگر خانواده نباشد، سلطه فرهنگی امکان‌پذیرتر است.

از نظر ما، رجوع به آموزه‌های اسلامی، تنها عامل آرامش و مایه نجات خانواده و به تبع آن جامعه است؛ اما برای آشنایی با تعالیم اسلامی در هر زمینه‌ای به آرای عالمان دینی نیازمندیم؛ آنهایی که سال‌ها در تلاش برای شناخت اسلام بوده و به روح کلی حاکم بر مفاهیم دینی دست‌یافته و تجربیات طلایی چندین ساله‌شان را در اختیار مسلمین قرار داده‌اند.

حضرت آیت‌الله جوادی آملی، با اشراف همه‌جانبه به منابع وحیانی و بهره‌وری کامل از کتاب و سنت و همچنین عقل برهانی و نیز با ژرف‌بینی خاص خود در مسائل

خانواده اسلامی؛ ویژگی‌های خانواده در کتاب شریف مفاتیح الحیات ❖ ۱۰۳

گونگون زندگی بشری و آشنایی با آرا و اندیشه‌های مکاتب و مذاهب دیگر، بی‌تردید یکی از افرادی است که می‌تواند با نگاهی عالمانه به توصیه‌های دینی در حوزه خانواده، سبک صحیحی از زندگی خانوادگی و برگرفته از اسلام ناب را ارائه دهد.

به‌منظور استخراج الگوی مطلوب خانواده بر اساس سبک زندگی اسلامی، از میان آثار گسترده آیت‌الله جوادی آملی، کتاب شریف «مفاتیح الحیات» را برگزیدیم؛ چراکه این اثر ماندگار شامل آیات و احادیث گوناگونی در حوزه شئون دنیایی و امور خانوادگی بندگان است و رسالت کتاب در این است که با تکیه بر منابع وحیانی، اصول و مبانی و نیز مواد و فروعاتی را استخراج و استنباط کند که ناظر بر رفتار، گفتار و حتی نیت‌هایی است که توجه و اهتمام به آنها، مناسبات فردی، خانوادگی و اجتماعی انسان را تنظیم و اصلاح می‌کنند.

بدین ترتیب مندرجات این اثر شریف، به توضیح سبک زندگی اسلامی می‌پردازد و یکی از بهترین منابع برای موضوع این مقاله است. همچنین، جامعیت کتاب «مفاتیح الحیات»، با بررسی بیش از ۱۶۰ کتاب مرتبط، عاملی برای افزایش جامعیت نسبی الگوی ارائه‌شده است.

بنابراین، در مقاله حاضر، با برقراری پیوند میان سه عنصر خانواده، سبک زندگی اسلامی و احادیث شریف مطرح‌شده در کتاب ارزنده «مفاتیح الحیات»، در تلاشیم تا به هم‌افزایی مفیدی با استفاده از این عناصر کلیدی دست‌یابیم.

خانواده در اسلام

گروهی از پژوهشگران علوم اجتماعی، خانواده را گروهی از افراد که روابط آنان با یکدیگر بر اساس هم‌خونی شکل می‌گیرد و نسبت به هم خویشاوند محسوب می‌شوند، تعریف می‌کنند. گروهی دیگر از جامعه‌شناسان، برای تعمیم خانواده، به گونه‌ای که افزون بر روابط هم‌خونی، مواردی هم چون فرزندپذیری و پذیرش‌های اجتماعی و قراردادی را نیز در برگیرد، خانواده را این‌گونه تعریف کرده‌اند: گروهی

۱۰۴ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

است متشکل از افرادی که از طریق پیوند زناشویی، هم‌خونی یا پذیرش، با یکدیگر به‌عنوان شوهر، زن، مادر، پدر، برادر، خواهر و فرزند در ارتباط متقابل‌اند و فرهنگ مشترکی پدید آورده و در واحد خاصی زندگی می‌کنند. (ساروخانی، ۱۳۷۰)

ازدواج و تشکیل خانواده، یکی از رهنمودهای بنیادین اسلام است که باید بوسیله عقد دو جنس مخالف ایجاد شود. یکی از مهم‌ترین اهداف ازدواج در اسلام، رسیدن به رشد روحی و اخلاقی است. بر این اساس، نهاد خانواده که مرکز مودت و رحمت است، باید از هرگونه احکام نفرت‌انگیز و کینه‌توزانه به دور باشد.

اسلام در حوزه خانواده بر سنت‌های ناپسند، چه در جاهلیت پیش از اسلام و چه در جهان معاصر که موجب تحقیر شخصیت و کرامت انسان‌ها شده، خط بطلان کشیده است و احکام ازدواج را در تعامل با اخلاق برای حفظ کرامت انسان، تکمیل و به جهانیان عرضه کرده است. بر این اساس، به‌منظور شکل‌گیری خانواده اخلاق‌مدار، مرد و زن را به تشکیل خانواده و ازدواج تشویق نموده است.

باید دانست مسائل خانواده از دو دیدگاه حقوقی - فقهی و اخلاقی مورد بررسی قرار می‌گیرد. اسلام با وضع حقوق و تکالیف اخلاق‌محورانه متقابل، ارکان و عناصر موجود در کانون خانواده (والدین و فرزندان) را به‌سوی کمال و اخلاق معاشرت فراخوانده است. همچنین احکام و قوانین مربوط به خانواده را تحت نفوذ اخلاق دانسته و به همین منظور، محیط خانواده با حاکمیت حقوق و تکالیف متقابل، وام‌دار اخلاق و اجرای قوانین متأثر از اخلاق در این کانون مقدس دانسته شده است. به‌بیان‌دیگر، در الگوی خانواده اسلامی، «حقوق و تکالیف» زوجین و فرزندان نسبت به یکدیگر و سایر خویشاوندان، در سایه اصول اخلاقی مورد تأکید ویژه است. (زارعی، ۱۳۹۰)

سبک زندگی

مهدوی کنی با ارائه تعاریف مختلفی از «سبک زندگی» از سوی دانشمندانی چون زیمل^۱، وبلن^۲، وبر^۳، مک‌کی^۴، آدلر^۵، کلاکھون^۶، بوردیو^۷، ونزل^۸، لسلی^۹، یوٹ^{۱۰} و گیدنز^{۱۱} (مهدوی کنی، ۱۳۸۷: ۴۶) نتیجه می‌گیرد که تقریباً در همه تعاریف، دو مفهوم ویژه در نظر گرفته شده است. در حقیقت هر دو مفهوم نیز به واژه «سبک» برمی‌گردد: اول مفهوم «وحدت» و دوم مفهوم «تمایز». به این معنی که سبک زندگی، حاکی از مجموعه عناصری است که کم‌وبیش به‌طور نظام‌مند باهم ارتباط دارند و یک کل را پدید می‌آورند. همین اتحاد و نظام‌مندی، این کل را از کل‌های دیگر متمایز می‌سازند. وجود کلماتی همچون الگو، نظام‌مندی، کلیت، هویت و تمایز در تعاریف حاکی از همین مطلب است. محور دیگری که در بیشتر تعریف‌ها مورد توجه قرار گرفته، کارکرد سبک زندگی است. مناقشه اصلی در این باب به این مسئله بازمی‌گردد که آیا سبک زندگی جنبه نمادین دارد یا اینکه خود اصالت داشته است. نکته‌ای که در بیشتر تعریف‌ها باعث تمایز مفهوم سبک زندگی از مفاهیم مشابه (مانند فرهنگ، پاره فرهنگ، هویت، شخصیت و ...) و محدودسازی آن می‌شود، خلاقانه و گزینشی بودن اجزا و عناصر سبک زندگی است. (کاویانی، ۱۳۹۱: ۳۴)

مهدوی کنی در نهایت این تعریف از سبک زندگی را ارائه می‌دهد:

1. Simmel
2. Veblen
3. Weber
4. Mckee
5. Adler
6. Clockhon
7. Bourdieu
8. Wenzel
9. Leslie
10. Youth
11. Giddens

۱۰۶ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

الگوی همگرا (کلیت تامی) یا مجموعه منظمی از رفتارهای درونی و بیرونی، وضع‌های اجتماعی و دارایی‌ها که فرد یا گروه بر مبنای پاره‌ای از تمایلات و ترجیح‌ها (سلیقه) و در تعامل با شرایط محیطی خود ابداع یا انتخاب می‌کند یا به‌اختصار: «الگو یا مجموعه نظام‌مند کنش‌های مرجح» است. (مهدوی کنی، ۱۳۸۷: ۷۸)

افزون بر این، نظریه‌پردازان غربی، در مقام عمل نیز شاخص‌هایی برای سبک زندگی ارائه کرده‌اند که می‌تواند ما را به درک بهتری از این مفهوم برساند. مهم‌ترین شاخص‌ها در این زمینه عبارت‌اند از: الگوی مصرف و شیوه تغذیه، پوشاک و نوع مسکن، شیوه گذراندن اوقات فراغت، الگوهای مربوط به شیوه تمرکز بر علاقه‌مندی‌ها، آداب معاشرت و چشم‌اندازهای اخلاقی، الگوهای زندگی خانوادگی و بهداشت و سلامت. البته روشن است که بیان عناصر و اجزای یادشده برای سبک زندگی، به معنای شمارش کامل همه اجزای آن نیست و از باب بسنده کردن به نمونه‌های اصلی است.

بررسی دقیق این شاخص‌ها نشان می‌دهد که این نظریه‌پردازان در مطالعات خود درباره سبک زندگی، خواسته یا ناخواسته، به محوری عمومی توجه کرده‌اند که می‌توان از آن با عنوان کلی «سلیقه» یاد کرد. بر این اساس، تقریباً تمام این شاخص‌ها به جنبه‌هایی از زندگی انسان مربوط است که فرد با توجه به ذوق و سلیقه خود یا گروهی که در آن عضو است، در خصوص آن دست به انتخاب می‌زند. (فاضل قانع، ۱۳۹۲: ۲۲)

به مرور زمان و در فرآیندی تاریخی، توجه دانشمندان در مقام بررسی سبک زندگی، از توجه محض به رفتارهای مصرفی و تکیه بر رفتارهای عینی، به‌سوی جنبه‌های ذهنی‌تر مانند روابط انسانی و گرایش‌ها و نگرش‌ها سوق یافته است. خاستگاه چنین ادعایی از آنجا سرچشمه می‌گیرد که در ورای بسیاری از رفتارها، باورها و اندیشه‌های ما، ارزش‌ها و نگرش‌ها و گرایش‌ها ما از هویت‌مان نمایان می‌شود. ازاین‌رو، مفاهیمی چون ارزش و هویت، نقشی کاملاً مرکزی و بااهمیت در تعریف سبک زندگی بر عهده دارد. به‌عبارت‌دیگر، ارزش‌های فرهنگی مورد قبول یک فرد، اجزای بنیادین هویت او را شکل می‌دهد و هویت نیز در سبک زندگی انسان‌ها نقشی بسیار مهم دارد. بدین ترتیب، برای بررسی وجوه گوناگون سبک زندگی و به دست آوردن وضعیت هنجاری

خانواده اسلامی؛ ویژگی‌های خانواده در کتاب شریف مفاتیح‌الحیات ❖ ۱۰۷

و شایسته آن از آموزه‌های اسلامی باید ابعاد متعدد و متنوع سبک زندگی را در سه دسته کلی نگرش، گرایش و کنش بررسی کنیم. (همان: ۲۴)

سبک زندگی اسلامی

اگر دین را ابزار سرپرستی سعادت بشر در تمام شئون فردی، اجتماعی و تاریخی بدانیم، لازمه چنین باوری آن است که آموزه‌های دین را بر شکل‌گیری تمام باورها، ارزش‌ها و هنجارهای لازم برای جهت‌دهی و الگو بخشی به رفتار و کنش انسانی حاکم بدانیم؛ بنابراین، می‌توان چنین نتیجه گرفت که الگوهای رایج در سبک زندگی یک گروه اجتماعی، متأثر و برخاسته از خواسته‌ها و ترجیح‌هایی است که خود از نظام معنایی تعریف‌شده در آن گروه اثر می‌پذیرد. پس در یک رابطه طولی می‌توان چنین گفت که دین، فرهنگ جامعه را شکل می‌دهد و فرهنگ نیز نظام معنایی خاصی برای زندگی فردی و اجتماعی تعریف می‌کند و این نظام معنایی، سرچشمه و خاستگاه مجموعه درهم‌تنیده‌ای از الگوهای خاص برای زندگی است که یک کل منسجم و متمایز را در قالب سبک زندگی پدید می‌آورد. (همان: ۳۴)

سبک زندگی اسلامی از آن جهت که «سبک» است، به رفتار می‌پردازد و با شناخت‌ها و عواطف رابطه مستقیم ندارد؛ ولی از آن جهت که «اسلامی» است نمی‌تواند بی‌ارتباط با عواطف و شناخت‌ها باشد. بر این اساس در سبک زندگی اسلامی، عمق اعتقادات، عواطف و نگرش فرد سنجیده نمی‌شود، بلکه رفتارهای فرد مورد سنجش قرار می‌گیرد؛ اما هر رفتاری که بخواهد مبنای اسلامی داشته باشد، باید حداقل‌هایی از شناخت و عواطف اسلامی را پشتوانه خود قرار دهد.

در سبک زندگی از دیدگاه روان‌شناسی، جامعه‌شناسی، علوم پزشکی و ... فقط به رفتار نگاه می‌شود. هیچ‌کدام از آنها به نیت افراد و عواطف و شناخت‌هایی که پشتوانه آن رفتارها است، کاری ندارند؛ ولی سبک زندگی اسلامی نمی‌تواند به نیت‌ها کاری نداشته باشد؛ درعین حال که تأکید آن روی رفتار است به حداقل‌های عواطف و شناخت‌ها نیز نظر دارد. درواقع، در سبک زندگی اسلامی می‌شود رفتارها را به

۱۰۸ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

مهره‌های متعددی تشبیه کرد که علوم انسانی به خود آن مهره‌ها و بدون ارتباط با عوامل دیگر می‌پردازد؛ ولی در سبک زندگی اسلامی هم به خود آن مهره‌ها و هم به آنچه سبب ارتباط آنها باهم می‌شود و همانند نخ تسبیح در تمام آنها وجود دارد پرداخته می‌شود. حتی رفتاری مثل نماز اگر اعتقاد به خدا و معاد را پشتوانه خود نداشته باشد، رفتار اسلامی محسوب نمی‌شود؛ چنانکه بسیاری از رفتارهای مرتاضان و صوفیان، اسلامی نیست. (کاویانی، ۱۳۹۱: ۱۸)

مبانی عرفانی- فلسفی سبک زندگی

در فلسفه و برهان، ثابت شده است که همه اعمال آگاهانه و حتی غیرآگاهانه انسان، به علل طولی خود به نظام ارزش‌ها و نگرش‌ها متصل است. به عبارت دیگر، پیوند محکمی میان سلسله «عقاید، اخلاق و عمل»، «نگرش‌ها، ارزش‌ها و رفتار»، «شریعت، طریقت، حقیقت» و در یک کلام میان حکمت نظری و حکمت عملی موجود است. مرحوم علامه طباطبایی (ره) در مواضع متعددی به این بحث پرداخته‌اند. از جمله در مقاله‌ای مستقل با عنوان رساله‌ای در «عقاید، اخلاق، اعمال» به خوبی نشان داده‌اند که ارتباط مستحکمی میان رفتارهای ما، باورهای اخلاقی و تفکر ما وجود دارد؛ به طوری که تقویت و تضعیف هر یک از این سه عامل در دو عامل دیگر بسیار تأثیرگذار است. (طباطبایی، ۱۳۸۷)

امام خمینی (ره) نیز در بحثی عمیق و عرفانی در «چهل حدیث» (شرح حدیث اول و دوم) به رابطه طولی میان افکار، احساسات و اعمال پرداخته‌اند. ایشان معتقدند، انسان امری واحد و یکپارچه است. عقاید با مغز سروکار دارد و اخلاق با قلب و رفتار با جوارح و اعضا. تأثیر در هر یک از این مراتب در دیگری منعکس می‌شود. امام بر این مبنا، قائل به وجود سه مرتبه برای بهشت و جهنم هستند؛ بهشت و جهنم افکار، بهشت و جهنم اخلاق و بهشت و جهنم اعمال.

«کسی گمان نکند که بدون اعمال ظاهریه و عبادت قالبیه می‌تواند دارای ایمان کامل یا خُلُق مذهب شود، یا اگر خُلُقش ناقص و غیر مذهب شد، اعمالش ممکن است تام و

خانواده اسلامی؛ ویژگی‌های خانواده در کتاب شریف مفاتیح‌الحیات ❖ ۱۰۹

تمام و ایمانش کامل شود یا ممکن است بدون ایمان قلبی اعمال ظاهریه‌اش تام و محاسن اخلاقیه‌اش کامل گردد. وقتی اعمال قالبیه ناقص شد و مطابق دستورات انبیا نگردید احتجاباتی در قلب و کدوراتی در روح حاصل می‌شود که مانع از نور ایمان و یقین می‌شود و همین‌طور اگر اخلاق رذیله در قلب باشد، مانع از ورود نور ایمان است به آن». (امام خمینی (ره)، ۱۳۹۲: ۳۸۸)

در عرفان نیز همین بحث از منظر شریعت، طریقت و حقیقت مطرح است. آنها معتقدند که انسان هم راه است و هم راهرو و مقصد نیز خود وی است:

«اخلاق زشت، سبب می‌شود که ایمان از صحنه جان آدمی رخت بر بندد. میان ایمان با دروغ، ریا و کینه‌توزی تعارضی هست. آدمی نمی‌تواند دائماً در تعارض زندگی کند، نمی‌توان در صحنه تفکر نورانی بود و در صحنه اخلاقی تاریک، انسان یک امر یکپارچه است که از سطح بالا یعنی نگرش شروع می‌شود و بعد آن عقاید در یک نظام ارزشی سرریز می‌کند و از آنجا به مرحله رفتار می‌رسد... حتی می‌توان به جرئت گفت، رابطه این سه، رابطه علیت است. عقاید اخلاق را در پی می‌آورد و اخلاق، عمل را. انسان در قوس نزول از روح به قلب و بعد عمل سر درمی‌آورد، اما در قوس صعود از رفتار آغاز می‌کند و هر رفتاری به تدریج روح را شکل می‌دهد و نوعی اخلاق پدید می‌آورد. چنانکه کسی که می‌بخشد به تدریج روحیه بخشنده پیدا می‌کند و کسی که سعی می‌کند در صحنه جنگ حاضر شود، پس از مدتی روح شجاعت درش ایجاد می‌شود.» (آملی، ۱۳۶۲)

روش پژوهش

این پژوهش بر مبنای روش تحلیل محتوای کیفی صورت گرفته و از میان رویکردهای گوناگون این روش، تحلیل محتوای عرفی انتخاب شده است.

تحلیل محتوای کیفی را می‌توان نوعی روش پژوهش برای تفسیر ذهنی محتوایی داده‌های متنی از طریق فرایندهای طبقه‌بندی نظام‌مند، کدبندی و تم‌سازی یا طراحی الگوهای شناخته‌شده دانست. توانایی این روش برای تفسیر معانی پنهان، موجب شده

۱۱۰ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

است که پژوهشگران، تحلیل محتوای کیفی را به منزله روشی انعطاف‌پذیر، بویژه برای داده‌های متنی در نظر بگیرند.

در تحلیل محتوای عرفی، پژوهشگران از به کار گرفتن مقوله‌های پیش‌پنداشته می‌پرهیزند و در عوض ترتیبی می‌دهند که مقوله‌ها از داده‌ها ناشی شوند. در این حالت، پژوهشگران خودشان را بر امواج داده‌ها شناور می‌کنند تا شناختی بدیع برایشان حاصل شود؛ بنابراین، از طریق استقرا، مقوله‌ها از داده‌ها ظهور می‌یابند. (ایمان و نوشادی، ۱۳۹۰) در این پژوهش، کتاب «مفاتیح الحیات» به‌عنوان جامعه مورد بررسی و به‌منظور دستیابی به هدف پژوهش، روش نمونه‌گیری هدفمند انتخاب شده است. نمونه‌گیری هدفمند شامل افرادی (سوژه‌هایی) است که بر اساس خصوصیات یا صفات ویژه‌ای انتخاب شده و کسانی که با این معیارها نمی‌خوانند، حذف گردیده‌اند (ویمر و دومینیک، ۱۳۸۹). انتخاب چنین جامعه‌ای باعث شده است که نمونه‌گیری نیز به‌صورت هدفمند انجام شود؛ چراکه مطالب گردآوری شده در کتاب «مفاتیح الحیات»، ماحصل بررسی محتویات بیش از ۱۶۰ عنوان کتاب است؛ بنابراین، جامعیت این اثر ارزنده، باعث جامعیت نسبی الگوی ارائه‌شده، می‌شود.

یافته‌های پژوهش

یافته‌های ارائه‌شده در این بخش، به شیوه استقرایی - یعنی از جزء به کل - به‌دست آمده است. بدین ترتیب که با تحلیل محتوای کیفی جامعه مورد بررسی، ابتدا برای هر بخش، کدی در نظر گرفته شده است. سپس کدهای دارای وجه اشتراک با یکدیگر، در مقولاتی کلی‌تر دسته‌بندی شدند. درنهایت با طبقه‌بندی این مقولات، به مدل نهایی دست یافتیم.

مطالب مطرح‌شده مرتبط با خانواده در کتاب «مفاتیح الحیات» را می‌توان به‌طور کلی به سه بخش «تشکیل خانواده»، «وظایف اعضای خانواده» و «روابط خانوادگی» تقسیم کرد.

۱. روابط خانوادگی

مباحث مرتبط با موضوع روابط خانوادگی (صله رحم)، شامل عناوین کلی «مصادیق صله رحم»، «آثار صله رحم» و «عواقب قطع رحم» است. در بخش «مصادیق صله رحم» به مواردی چون: صله رحم با خویشاوندان نسبی و سببی، صله رحم حتی با غیر متدینین در صورت عدم آسیب دیدن دیگر احکام دین، ترک آزار خویشاوندان، دیدار با ایشان، سلام کردن و گرمی داشتن آنها، هدیه دادن، اطعام، عیادت از بیمار، شرکت در مراسم عزاداری خویشان و تأمین نیاز آنان پیش از دیگران اشاره کرد.

در قسمت «نتایج صله رحم» به مواردی از قبیل افزایش روزی، طول عمر، جلب محبت الهی، آموزش، آسانی حساب و مرگ و ورود به بهشت، آبادانی شهرها، دفع بلاها و رفع حوائج دنیوی به کمک خویشاوندان پرداخته شده است. همچنین پذیرفته نشدن اعمال، استجابیت نشدن دعا، کیفر زودرس، کاهش عمر، قرار گرفتن دارایی در دست اشرار در صورت همه گیر شدن قطع صله رحم و عدم امکان یاری گرفتن از خویشان از «آثار قطع رحم» هستند.

۲. تشکیل خانواده

مقوله کلی بعدی که از جامعه مورد بررسی استخراج شده، با عنوان «تشکیل خانواده» نام گذاری گردیده است. با مراجعه به کتاب شریف «مفاتیح الحیات» به توصیه‌های فراوانی از دین مبین اسلام برمی‌خوریم که نشان‌دهنده اهمیت والای حفظ نهاد خانواده در جامعه اسلامی است. مقوله «تشکیل خانواده» شامل تشویق مسلمین به ازدواج و نهی از مجرد زیستن، فراهم کردن زمینه برای ازدواج دیگران و فواید تشکیل خانواده است. در این بخش به آرامش در زندگی، تقرب الهی و افزایش روزی به عنوان فواید تشکیل خانواده اشاره شده است. یکی دیگر از توصیه‌های اسلام در این باره استحباب واسطه‌گری برای ازدواج است. برای مثال حضرت رسول (صلوات‌الله‌علیه و اله) در این خصوص می‌فرمایند:

۱۱۲ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

«هرکس در کار ازدواج دو نفر اقدام کند و خدا نیز آن دو را گرد هم آورد، خدا در برابر هر قدمی که وی در این راه برداشته و هر سخنی که گفته است، ثواب یک سال عبادت می‌دهد.» (جوادی آملی، ۱۳۹۲: ۵۰۲)

۳. وظایف اعضای خانواده

مباحث مرتبط با موضوع «وظایف اعضای خانواده» نیز به دو زیرمجموعه کلی قابل تقسیم است؛ بخش اول را «وظایف فرزندان» و بخش دوم را «وظایف زوجین» نام نهادیم.

وظایف فرزندان را به دو بخش کلی «وظایف فرزندان در برابر یکدیگر» و «وظایف فرزندان در برابر والدین» تقسیم کردیم. در قسمت نخست به مفاهیمی چون یاری‌رساندن به خواهران و برادران، تکریم آنان، خیرخواهی برای ایشان و استفاده نکردن از امکانات ایشان برمی‌خوریم. همچنین شأن برتر برادر بزرگ‌تر، ازجمله آموزه‌های اسلام در این خصوص است.

دین مبین اسلام همچنین درباره وظایف فرزندان در برابر والدین توصیه‌هایی دارد که شامل یاری والدین، اطاعت از ایشان مگر در صورت امر به شرک و وجوب نیکی به آنان است. بخشی از آموزه‌های دینی ما در مورد وجوب نیکی به والدین، مختص مادران، بخشی دیگر مختص پدرها و بخشی میان این دو مشترک است. اولویت حق مادر نسبت به پدر و مقارنت حق خداوند و حق مادر مخصوص ایشان است. در مورد پدر نیز به انفاق برای وی از مال و جان و آبرو سخن به میان آمده و رضایت پدر قرین رضایت خداوند قرار داده شده است.

اشتراکات میان حقوق والدین بر فرزند نیز به دو دسته کلی حین حیات والدین و پس‌از آن تقسیم شده است. توصیه‌های اسلام به فرزندان درباره والدین در زمان حیات ایشان شامل آگاهی از حق والدین، سپاسگزاری از ایشان، انفاق به آن دو، دعا برای والدین و تکریم آنان (فروتنی در برابر ایشان و آرام سخن گفتن در حضورشان) است. همچنین در آموزه‌های اسلامی، به نیکی به والدین بویژه در روز عید قربان تأکید شده

خانواده اسلامی؛ ویژگی‌های خانواده در کتاب شریف مفاتیح‌الحیات ❖ ۱۱۳

است. در دین اسلام اهمیت نیکی به پدر و مادر به قدری مهم است که از توصیه درباره حق والدین بر فرزندان حتی پس از فوت ایشان نیز غفلت نشده است که در این خصوص دعا و طلب رحمت برای والدین، پرداخت بدهی ایشان و زیارت قبورشان بویژه در روز جمعه به صراحت در روایات دیده می‌شود.

اما مقوله کلی «وظایف زوجین»، خود به سه دسته مجزا قابل تقسیم است. در اینجا ابتدا به «وظایف اختصاصی مرد» می‌پردازیم و پس از آن «وظایف اختصاصی زن» و سپس «وظایف مشترک زوجین» را برمی‌شماریم.

وظایف مرد شامل دو بخش کلی «وظایف مرد در برابر همسر» و «وظایف مرد در برابر همسر و فرزندان» است. نیکی با همسر مشروط به پیروی نکردن از هوا و هوس حتی در هنگام جدایی از وی، اظهار محبت به همسر، گفتگو و شوخی با وی، موافقت با همسر برای جلب رضایت او، مدارا، غیرت‌ورزی و پرداخت مهریه و وظایف اختصاصی مردان در قبال همسرانشان است. دین مبین اسلام همچنین وظایفی را در خصوص همه اعضای خانواده بر دوش مردان قرار داده است که به دو عنوان کلی «نیکی به اعضا» و «وظایف اقتصادی» تقسیم می‌شود.

خوش‌اخلاقی با اعضا، سختگیری نکردن نسبت به ایشان، دعا کردن برای خانواده، سودمندی برای آنها، سهم کردن خانواده در نعمت‌ها و خوشی‌ها از جمله هم‌غذا شدن با آنان، مقدم داشتن خانواده بر دیگران در نیکی کردن بویژه در روز جمعه، به‌علاوه سلام کردن به اعضای خانواده در هنگام ورود به منزل زیرمجموعه عنوان کلی «نیکی به اعضا» قرار می‌گیرد.

همچنین کسب روزی حلال برای خانواده و ایجاد گشایش مادی برای آنان در حد توان در زمره وظایف اقتصادی مرد در قبال خانواده‌اش برشمرده شده است.

اما در مورد وظایف اختصاصی زن در خانواده، می‌توان به تبعیت از همسر در امور مشروع و در آنچه جزو حقوق مردان قرار می‌گیرد، اشاره کرد. همچنین تکریم همسر، خدمت کردن به وی، جلب رضایت، خوشرویی با وی، سخت‌نگرفتن بر همسر و توجه به نیازهای وی از دیگر موارد است. در توصیه‌های اسلامی به استحباب بخشش

۱۱۴ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

مهریه از سوی زن نیز اشاره گردیده و زن حافظ منافع اعضای خانواده دانسته شده است.

در آموزه‌های اسلامی، وظایف مشترکی نیز بر دوش زوجین گذاشته شده است که به دو بخش کلی «وظایف در برابر همسر» و «وظایف در برابر فرزندان» تقسیم می‌شود. از جمله وظایف مشترک زوجین در برابر همسر می‌توان به صبر بر بداخلاقی همسر، حفاظت از وی، آزار نرساندن به همسر، رعایت حقوق متقابل و پوشاندن عیوب همسر اشاره کرد. همچنین حاکم کردن روح مودت و رحمت بر زندگی از دیگر مواردی است که در این دسته جای می‌گیرد.

اما والدین در برابر فرزندان خود نیز وظایف مشترکی دارند که در آموزه‌های اسلامی بدان پرداخته شده است. از آن جمله می‌توان به انتخاب نام نیک، تکریم فرزندان و مادر ایشان، توجه به انتساب فرزند به والدین، رعایت عدالت میان ایشان، از خود دانستن آنان و یاری فرزندان در کار نیک با پذیرش آنچه در توان ایشان است، اشاره کرد. همچنین به مواردی از قبیل دعا کردن برای فرزندان، قرار ندادن دختران در معرض نامحرمان، تزویج فرزندان با تأکید بر تعجیل در به ازدواج درآوردن دختران و مهر و محبت زبانی و عملی نسبت ایشان با رعایت تقدم دختران در هدیه دادن توجه ویژه‌ای شده است.

یکی از مهم‌ترین وظایف مشترک والدین در قبال فرزندان، «تعلیم و تربیت روحی و جسمی» ایشان است. ما در اینجا توصیه‌های اسلامی درباره «تعلیم و تربیت» را از مقوله «پیشگیری از وقوع بیماری» در فرزندان جدا کرده‌ایم. مقوله نخست نیز خود به دسته‌های «تعلیم» و «تربیت» تقسیم شده است. تعلیم قرآن با تأکید بر آموزش سوره نور به دختران است. به‌علاوه تعلیم مهارت‌های دفاعی و اجتماعی به فرزندان از جمله ادب‌آموزی، تیراندازی و همچنین آموزش شنا به پسران در دسته تعلیم قرار می‌گیرد. در حوزه تربیت به احادیث و روایاتی برمی‌خوریم که دمیدن روح بزرگواری در فرزندان را سفارش می‌کند. به‌علاوه تربیت باید بر اساس مبانی دینی و محبت اهل بیت (علیهم‌السلام) شکل بگیرد.

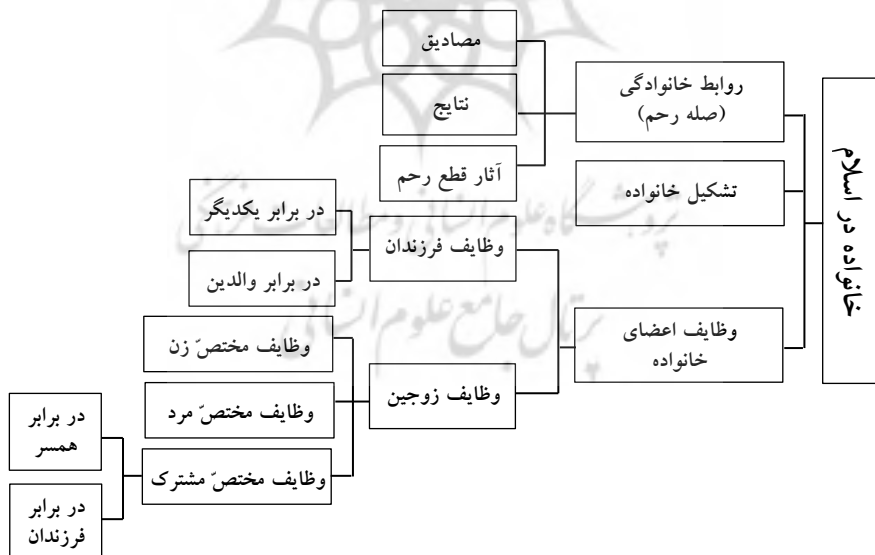
خانواده اسلامی؛ ویژگی‌های خانواده در کتاب شریف مفاتیح‌الحیات ❖ ۱۱۵

اما درباره توصیه‌های اسلام به والدین در زمینه پیشگیری از وقوع بیماری در فرزندان در دوره پس از تولد ایشان می‌توان به توصیه برای کمک گرفتن از عوامل معنوی برای اجتناب از آسیب دیدن فرزندان، همچون خواندن اذان و اقامه در گوش کودک اشاره کرد. ختنه کردن پسران در روز هفتم ولادت و تغذیه کودک با شیر مادر تا دوسالگی نیز از دیگر مواردی است که در این دسته جای می‌گیرد. بشارت‌آمزش مادران پس از هر بار شیر دادن به فرزند نیز نشان از توجه ویژه اسلام به سلامت جسمی و روحی فرزندان و مادران دارد.

جمع‌بندی

مدل نهایی خانواده اسلامی استخراج‌شده از کتاب «مفاتیح‌الحیات» را می‌توان به‌طور کلی به سه بخش «تشکیل خانواده»، «وظایف اعضای خانواده» و «روابط خانوادگی (صله‌رحم)» تقسیم کرد. هریک از این سه مقوله کلی، شامل زیرمجموعه‌هایی است. در نمودار زیر سرشاخه‌های اصلی این مدل، به تصویر درآمده است.

نمودار ۱: مدل نهایی خانواده اسلامی

شرح کاملی از جزئیات نمودار بالا در جدول‌های بعد آمده است.

روابط خانوادگی (صله رحم)	مصادیق	صله رحم با خویشاوندان نسبی و سببی، صله رحم حتی با غیر متدینین در صورت آسیب ندیدن دیگر احکام دین، ترک آزار خویشاوندان، دیدار با ایشان، سلام کردن و گرمی داشتن آنها، هدیه دادن، اطعام، عیادت از بیمار، شرکت در مراسم عزاداری خویشان و تأمین نیاز آنان پیش از دیگران
	نتایج	افزایش روزی، طول عمر، جلب محبت الهی، آمرزش، آسانی حساب و مرگ و ورود به بهشت، آبادانی شهرها، دفع بلا یا و رفع حوائج دنیوی به کمک خویشاوندان
	آثار قطع رحم	پذیرفته نشدن اعمال، استجابت نشدن دعا، کیفر زودرس، کاهش عمر، قرار گرفتن در شرایط دشوار در صورت همه گیر شدن قطع صله رحم و نبود امکان یاری گرفتن از خویشان

تشکیل خانواده	فوائد	آرامش، تقرب الهی، افزایش روزی
	توصیه‌ها	ترغیب به ازدواج، نهی از تجرد، واسطه‌گری برای ازدواج، فراهم کردن زمینه ازدواج برای دیگران

وظایف فرزندان	در برابر والدین	و خوب نیکی به ایشان	مشترکات	اولویت حق مادر نسبت به پدر، مقارنت حق خداوند با حق مادر	اختصاصی مادران
				مقارنت رضایت پدر با رضایت خداوند، انفاق مال و جان و آبرو	اختصاصی پدران
				آگاهی از حق والدین، سپاسگزاری، فرمانبرداری مگر در امر به شرک، انفاق، دعا کردن و تکریم آنان (فروتنی در برابر ایشان و آرام سخن گفتن در حضورشان)، یاری کردن ایشان و نیکی به والدین بویژه در روز عید قربان	در زمان حیات
				دعا و طلب رحمت برای والدین، پرداخت بدهی ایشان و زیارت قبورشان بویژه در روز جمعه	پس از وفات

خانواده اسلامی؛ ویژگی‌های خانواده در کتاب شریف مفاتیح‌الحیات ❖ ۱۱۷

شماره ۴۲ و ۴۳ / پاییز و زمستان ۱۳۹۴

وظایف زوجین		
وظایف مرد	در برابر همسر نیکی با همسر مشروط به پیروی نکردن از هوا و هوس حتی در هنگام جدایی از وی، اظهار محبت، گفتگو و شوخی کردن، موافقت با همسر برای جلب رضایت او، مدارا، غیرت‌ورزی و پرداخت مهریه	
	در برابر همسر و فرزندان نیکی به اعضا وظایف اقتصادی خوش اخلاقی، سختگیری نکردن، دعا کردن، سودمندی، سهیم کردن خانواده در نعمت‌ها و خوشی‌ها از جمله هم‌غذا شدن با آنان، مقدم داشتن خانواده بر دیگران در نیکی کردن و بویژه در روز جمعه، سلام کردن به اعضا کسب روزی حلال، ایجاد گشایش مادی برای خانواده در حد توان	
وظایف زن	تبعیت از همسر (در امور مشروع و در آنچه جزو حقوق مردان است)، تکریم همسر، خدمت کردن به وی، جلب رضایت، خوشرویی، سخت نگرفتن بر همسر، استجباب بخشش مهریه، حفاظت از منافع اعضای خانواده	
وظایف مشترک	در برابر یکدیگر صبر بر بداخلاقی همسر، حفاظت از وی، پرهیز از آزار همسر، رعایت حقوق متقابل، پوشاندن عیوب همسر و حاکم کردن روح مودت و رحمت بر زندگی	
	تعلیم و تربیت بچه‌ها تربیت بچه‌ها بچه‌ها	تعلیم قرآن (آموزش ندادن سوره یوسف، آموزش سوره نور به دختران)، تعلیم مهارت‌های دفاعی و اجتماعی (ادب‌آموزی، تیراندازی، آموزش شنا به پسران)
		دمیدن روح بزرگواری در فرزندان، تربیت بر اساس مبانی دینی و محبت اهل بیت (علیهم‌السلام)
		کمک گرفتن از عوامل معنوی برای پیشگیری از بیماری (خواندن اذان و اقامه در گوش کودک)، ختنه کردن پسران در روز هفتم ولادت، تغذیه کودک با شیر مادر تا دوسالگی (آموزش مادران پس از هر بار شیر دادن)
دیگر توصیه‌ها	انتخاب نام نیک، تکریم فرزند و مادر وی، توجه به انتساب فرزند به والدین، رعایت عدالت میان ایشان، از خود دانستن آنان، یاری فرزندان در کار نیک (با پذیرش آنچه در توان ایشان است)، دعا کردن برای فرزندان، مهر و محبت زبانی و عملی نسبت به ایشان (رعایت تقدم دختران در هدیه دادن) قرار ندادن دختران در معرض نامحرمان، تزویج فرزندان با تأکید بر تعجیل در به ازدواج درآوردن دختران	

پیشنهادها

۱. رسیدن به مدل جامعی از خانواده اسلامی، مستلزم بررسی همه آیات و روایت معتبر، به‌علاوه برداشت علما از منابع اسلامی در این زمینه است. بنابراین پیشنهاد می‌شود برای این منظور دیگر کتب روایی به همراه تفاسیر آیات قرآنی خانواده، مورد بررسی قرار گیرد تا با جمع همه مؤلفه‌های موجود، به مدلی جامع از خانواده مطلوب در اسلام دست‌یابیم.
۲. استخراج الگوی سبک زندگی اسلامی در خانواده، با بررسی صرف آیات و روایات حاصل نمی‌شود. در این زمینه لازم است تا سیره خانوادگی معصومین (علیهم‌السلام) و حتی ادعیه به‌جای مانده از آن بزرگواران، مورد بررسی قرار گیرد.
۳. از آنجاکه زندگی در اعصار مختلف، لوازم خاص خود را می‌طلبد و رویه آموزه‌های دینی بر مشخص ساختن اصول اساسی در موضوعات مورد نیاز بشر در تمامی دوره‌هاست، جزئیات سبک زندگی اسلامی، در هر زمانی می‌تواند مختص به خود باشد. بنابراین، بررسی توصیه‌های علمای معاصر به خانواده‌ها به‌علاوه مطالب کارشناسان و روان‌شناسان خانواده اسلامی در دستیابی به این جزئیات لازم و ضروری است.
۴. آموزش مبانی خانواده و وظایف اعضا، می‌تواند کمک بزرگی به زندگی بهتر در خانواده‌ها باشد. بنابراین، مطالبی از جنس یافته‌های این مقاله، می‌تواند در مشاوره‌های قبل و پس از ازدواج برای مشاوران و اعضای خانواده‌ها مورد استفاده قرار گیرد. همچنین آموزش این مطالب برای دانش‌آموزان، دانشجویان و دیگر اقشار جامعه مفید است.
۵. ترویج الگوی خانواده اسلامی، در قالب‌های گوناگون رسانه‌ای چون فیلم و سریال، تئاتر و نمایش، نماهنگ و پادکست و همچنین سرود و موسیقی تأثیر گسترده و عمیقی بر آحاد جامعه می‌گذارد. لازم است در زمینه ارائه چنین مطالبی به جامعه، استفاده بیشتر و بهتری از قالب‌های نوین صورت پذیرد. همچنین می‌توان مطالبی از جنس یافته‌های این مقاله را مبنای کار قرار داد و با استفاده از مبانی آرایش رسانه‌ای،

خانواده اسلامی؛ ویژگی‌های خانواده در کتاب شریف مفاتیح الحیات ❖ ۱۱۹

برای هر یک از قالب‌های رسانه‌ای و شبکه‌های رادیویی و تلویزیونی، مأموریتی با هدف تحکیم بنیان خانواده تعریف کرد. مبانی فوق برای به‌کارگیری در شبکه‌های اجتماعی نیز می‌تواند منبعی متقن و الهام‌بخش برای سیاست‌گذاران و کاربران این شبکه‌ها باشد.

۶. برخی از وظایف زوجین در خانواده به دلیل رعایت فقه رسانه، قابلیت نمایشی شدن ندارند. خودآرایی و تبرج زن در حضور شوهر یا ابراز برخی از گونه‌های محبت میان زوجین در این دسته جای می‌گیرد. در این مواقع استفاده از قالب‌های انیمیشن و پویانمایی می‌تواند به ارائه الگوی صحیح خانواده به سبک زندگی اسلامی کمک کند.

۷. بازنمایی مطلوب خانواده اسلامی در رسانه‌ها و محصولات نمایشی، علاوه بر شناخت دقیق مختصات خانواده، به سیاستگذاری تخصصی رسانه‌ای نیاز دارد. همچنین بدین منظور لازم است تا با انجام پژوهش‌هایی، الگوی خانواده اسلامی به وضعیت‌های نمایشی تبدیل شود. با توجه به موضوع موردبررسی، به نظر می‌رسد که این وضعیت‌های نمایشی، باید بر اساس دیدگاه‌های عوامل هنری و تولید تلویزیونی استوار شود.

۸. افزایش سواد رسانه‌ای اعضای جامعه در خصوص نحوه آسیب رساندن برخی پیام‌های رسانه‌ای به نهاد خانواده، به همراه آموزش نحوه مقابله با این پیام‌ها کمک بزرگی به تحکیم خانواده خواهد کرد؛ بدین منظور پیشنهاد می‌شود که اصول و روش‌های این رسانه‌ها به منظور تخریب خانواده، به همراه نحوه مقابله با آنها از طریق فعالیت‌های پژوهشی شناسایی شود و در اختیار مدیران و تصمیم‌گیران سازمان صداوسیما و دیگر رسانه‌ها قرار گیرد.

منابع

- آملی، سیدحیدر (۱۳۶۲) *اسرار الشریعه و اطوار العربیقه و انوار الحقیقه*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- امام خمینی (ره) (۱۳۹۲). *چهل حدیث*. تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).

۱۲۰ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

ایمان، محمدتقی و نوشادی، محمودرضا (۱۳۹۰). «تحلیل محتوای کیفی». پژوهش. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۲). *مفاتیح الحیات*. قم: اسراء.

زارعی، محمد مهدی (۱۳۹۰). «درآمدی بر جایگاه اخلاق در ازدواج و حقوق خانواده». *مطالعات اسلامی: فقه و اصول*.

ساروخانی، باقر (۱۳۷۰). *مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی خانواده*. تهران: انتشارات سروش.

طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۸۷). *بررسی‌های اسلامی*. قم: بوستان کتاب.

عیوضی، غلامحسین (۱۳۹۰). «سبک زندگی دینی و سریال‌های خانوادگی». *رسانه و خانواده*.

فاضل قانع، حمید (۱۳۹۲). *سبک زندگی بر اساس آموزه‌های اسلامی (با رویکرد رسانه‌ای)*. قم: مرکز پژوهش‌های اسلامی صداوسیما.

کاویانی، محمد (۱۳۹۱). *سبک زندگی اسلامی و ابزار سنجش آن*. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

مهدوی کنی، محمدسعید (۱۳۸۷). *دین و سبک زندگی*. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق علیه‌السلام.

ویمر و دومینیک (۱۳۸۹). *تحقیق در رسانه‌های جمعی*. ترجمه کاووس امامی. تهران: سروش.

